

І. П. ПРОКОПЕНКО, В. С. ДОВГАЛЮК

Ірина Петрівна Прокопенко, кандидат історичних наук, доцент, доцент Житомирського національного агроекологічного університету

Владислав Сергійович Довгалюк, студент II курсу Житомирського національного агроекологічного університету

**ПРАВОВІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН 1919–1922 РР.
ВТРАТА УКРАЇНСЬКОГО СУВЕРЕНІТЕТУ**

Метою даної роботи є здійснення комплексного аналізу сутності та змісту процесу внутрішньої та міжнародної легітимізації радянської влади в Україні у 1917–1922 рр., науково-теоретичне осмислення його об'єктивних реалій, визначення внутрішніх та зовнішніх засобів легітимізації радянської влади в УСРР, а також виокремлення основних засад та особливостей формування системи радянського права.

Проблематика легітимізації радянської влади в Україні у 1917–1922 рр. ще залишається мало досліджуваною. Потрібно звернути увагу на аналіз політичних та правових аспектів даної проблеми, оскільки оцінка її практично відсутня.

© І. П. Прокопенко, В. С. Довгалюк, 2016

Досліджуваний період посідає особливе місце в історії держави і права України, позаяк саме тоді були закладені підвалини правової системи, що сприяло утвердженню тоталітарного режиму.

У сучасний період означена проблематика становить предмет заінтересованості представників різних суспільних наук: правознавців, істориків, політологів, філософів. Зокрема, потрібно визначити праці таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як Б. Андрусишин, Є. Бистрицький, В. Василенко, Ю. Габермас, П. Захарченко, Р. фон Ісрінг, М. Козюбра, О. Мережко, Н. Пархоменко, О. Фрицький, Є. Юрійчук, Н. Дмитрасевич та інші.

У роботі вперше в історичній літературі зроблено спробу комплексно дослідити національно-державні аспекти українсько-російських відносин у 1919–1922 роках. Це дало змогу з'ясувати наскільки сучасне розуміння національної держави відповідає державно-політичному статусу УСРР у 1919–1922 роках, визначити основні тенденції розвитку українсько-російських відносин та їх вплив на українську державність, проаналізувати шляхи втрати Україною суверенних прав у державно-політичному, господарському та культурному житті. Наукова новизна результатів дослідження значною мірою зумовлена тим, що аналіз головних проблем досліджуваної теми здійснено на підставі ідейно та теоретично незаангажованих засад, принципів і методів наукового дослідження.

У 80–90-х рр. ХХ ст. в історичних розвідках відбулися значні зрушення у висвітленні українсько-російських відносин у 1919–1922 роках: долаються стереотипи радянської історіографії, критично переосмислюються відносини радянської Росії з радянською Україною.

Відомо, що більшовицький уряд радянської Росії виходячи з своєї доктрини «всесвітньої соціалістичної революції» став на шлях відтворення «єдиної і неділимої» на основі радянської влади. Для того, щоб повернути Україну у стан державної залежності від Росії, більшовики вдавалися до широкої мережі заходів: від прямої інтервенції до утворення своїх центрів для захоплення влади в Україні.

Розрахунки більшовиків на декларативність гасла «самовизначення аж до відокремлення», нерозвиненість національних рухів не справдилися. Повстанський рух українського селянства, невдоволення політикою «воєнного комунізму» усіх верств населення, діяльність українських політичних партій змусили більшовиків змінити тактику боротьби проти української державності. Правові основи відносин України з іншими республіками тривалий час визначені не були, що використовували більшовики у боротьбі з українською державністю.

Запорукою боротьби більшовиків з українською державністю було встановлення в Україні односторонньої з Росією політичної влади. Зусиллям російських та українських більшовиків формуються маріонеткові більшовицькі уряди України, а стосунки більшовицького уряду Росії з ними видаються за міждержавні. Навіть поверховий аналіз цих відносин заперечує міждержавний характер: ці уряди були прямим продовженням більшовицького уряду Росії, українське населення не мало ніякого відношення до їх формування, не мали ці уряди своєї правової та законодавчої бази¹.

Форми та правова основа міждержавних відносин УСРР та РСФРР до грудня 1920 р. не були визначені. Для підпорядкування України РСФРР більшовики вдаються до підзаконних актів, маніфестів, декларацій, декретів, постанов, наказів, різних угод, які охоплювали окремі ділянки державного врядування. Міждержавні відносини між РСФРР та УСРР в цей час здійснювали в основному шляхом поширення на Україну відповідних державних актів, які діяли в Росії, та прийняття спеціальних рішень і розпоряджень. Здійснювані більшовиками заходи привели до втрати Україною пріоритетних владних управлінських функцій у вирішальних галузях господарства, фінансах, військовій справі і культури. Цим завданням був підпорядкований воєнно-політичний союз радянських республік, політика «воєнного комунізму», інші двосторонні акти між УСРР та РСФРР².

Також було б доцільно розглянути УРСР як суб'єкта міжнародного права у період 1919–1922 років. Зовнішньополітична діяльність УСРР за цих років досліджувалася науковцями як в радянський період, так і за доби незалежності. Однак проблема перетворення УРСР на суб'єкт міжнародного права не знайшла належного висвітлення у науковій літературі.

Однією з найважливіших умов ефективної діяльності будь-яких державних органів, у тому числі й зовнішньополітичних, є правове регулювання. У зв'язку зі складною політичною ситуацією, викликаною боротьбою за владу в Україні доби Національної революції, нормативно-правове забезпечення діяльності зовнішньополітичного відомства УСРР у 1918–1920 рр. обмежувалось нормою Конституції УСРР 1919 р. про право республіки на здійснення зносин з іноземними державами та актами українського радянського уряду про створення структур, відповідальних за внутрішні зносини³.

Основними напрямками міжнародної діяльності уряду республіки у перший рік його існування, згідно з документами дипломатичного відомства УСРР, було встановлення «братніх відносин з іншими народами» й відсіч окупації України іноземними державами. Таким, наприклад, є звернення уряду УСРР до народів та урядів світу від 28 січня 1919 рр., в якому проголошувалося бажання республіки жити в мирі й лагоді з усіма державами і йшлося про намір встановити з ними дипломатичні відносини. Проте цей намір фактично до кінця 1920 р. носив радше декларативний характер, оскільки за умови невизнання Заходом радянської державності встановлення дипломатичних відносин з будь-якою іноземною державою було нереальним. Формально радянська Україна у 1919–1922 рр. зберігала самостійний зовнішньополітичний статус. Про це, зокрема, йшлося у ноті РНК РСФРР до директорії УНР від 6 січня 1919 р., де наголос робився на тому, що Росія «не зазіхає на самостійність України» і розглядає уряд УСРР «як цілком незалежний». Підтвердити це можна і тим, що зростала заінтересованість іноземних держав у врегулюванні відносин з УСРР після відносної ста-

білізації радянської влади на значній частині її території у 1920 р., наслідком чого стало поживлення міжнародних контактів УСРР.

Справжній «прорив» у справі міжнародного визнання УСРР стався у 1921–1922 рр., коли урядом УСРР було укладено низку міжнародних договорів. 14 лютого у Москві Ю. Коцюбинський та спеціальний посланник уряду УСРР Ф. Кон підписали перший у короткій історії незалежної дипломатії УСРР договір про встановлення дипломатичних зв'язків з Латвією, а 25 листопада – з Естонією. Того ж року повноважним представником УСРР у країнах Балтії було призначено Є. Терлецького, повпредом у Польщі став О. Шумський, а поважним представником УСРР в Австрії призначено Ю. Коцюбинського. Відкриття дипломатичних представництв УСРР з кордоном давало можливість українському уряду налагоджувати економічне співробітництво⁴.

Наслідком дипломатичної активності уряду УСРР у 1919–1922 рр. стало укладення понад 40 міждержавних угод. Цей факт є переконливим свідченням того, що в цей період УСРР реально брала участь в утворенні та прийнятті міжнародно-правових норм, реалізуючи в такий спосіб свою правосуб'єктність.

Відносини радянської Росії та радянської України з цього часу можна розглядати як специфічно міждержавні.

Специфіка цих відносин, на нашу думку, полягала в наступному:

- ці відносини базувалися на небувалих в міждержавній практиці ідейно-політичних засадах марксистської ідеології та диктатурі пролетаріату;
- це відносини держави-зверхника з формально визнаною, підлеглою державою;
- це було поглинання України Росією засобами комуністичної доктрини;
- стосовно України радянська Росія проводила по суті великодержавну політику, багато в чому подібну до імперської політики царської Росії;
- ці відносини часто базувалися на хитрощах, крутійстві, цинізмі, ігноруванні елементарних загальнолюдських моральних та етичних норм;
- міждержавні відносини радянської Росії і радянської України супроводжувалися постійною втратою останньою своїх суверенних прав.

Політична незрілість, нерозуміння, відсутність тактичної і організаційної єдності, а також курс більшовиків на встановлення однопартійної системи зумовили політичний крах українських національних партій, які були одним із гарантів національної державності.

Становище КП(б)У, як правлячої партії, з усіма інституціями влади (уряд, армія, суд, преса) давало їй значні переваги у боротьбі зі своїми політичними опонентами. Закінчилась ця боротьба встановленням ідеологічної і політичної монополії правлячої партії як в Росії, так і в Україні. Носії ідей української національної державності були усунуті з політичного життя: розігнані, заборонені, ідейно й політично дискредитовані.

Україна втратила право на представництво в міжнародних відносинах, оголошення війни, підписання миру, ратифікацію міжнародних договорів, на власні збройні сили, проведення самостійної економічної політики. У віданні республіки залишалися лише питання юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення. Фактично становище УСРР у 1920–1922 рр. було зведено до статусу обмеженої автономії у складі Росії.

Замість пошуків партнерства, взаємовигоди, більшовики, реалізуючи свою імперську комуністичну доктрину, перетворювали міждержавні відносини радянської України і радянської Росії на боротьбу проти права українського народу за самовизначення. Це пояснюється передусім незавершеністю формування української нації. Український народ в той час не мав своєї політичної еліти, настільки організованої, чисельної, сильної та політично грамотної, щоб протистояти більшовицькій експансії і встановити свою незалежну державу.

Російські більшовики, як і царський уряд Росії, найбільше боялись українського сепаратизму. Перспективи російської революції без українського вугілля, руди, хліба, транспортних комунікацій, людських ресурсів були дуже туманні й невизначені. А тому країні форми боротьби з українською державністю були неминучі⁵.

Крім внутрішніх причин, були і зовнішні. На шляху до незалежності України стала більшовицька Росія та її збройні сили, відмова західних держав підтримати боротьбу українського народу як народу, що не мав державності. Вони не лише шкодили українцям політично, а й нищили їх фізично, завойовуючи нашу територію. Усе це призвело до національної катастрофи – ліквідації незалежності України, насадження тоталітарного більшовицького правління в Наддніпрянщині, окупації її західних земель Польщею, Румунією і Чехословаччиною.

По-перше, в Україні бракувало політичних сил, здатних втілювати ідеологію конгресу. Натомість політичні табори, зайнявши діаметрально протилежні позиції, почали діяти на самознищення, як співається в одній козацькій думі, не раз «рідною кров'ю шаблі промивали». По-друге, будь-яка політична сила, насамперед демократична, яка бере владу і відповідальність на себе перед народом, має діяти наступально, послідовно, ініціативно і в інтересах широких верств населення. На жаль, таких кроків у Центральній Раді і Директорії не було. І, нарешті, хоч якою б була вага зовнішніх чинників та сил у державотворчому процесі, опору завжди слід шукати всередині країни⁶.

Багато хто вважає, що втрата українського суверенітету пов'язана з утворенням СРСР, але це все не так. Процес ліквідації суверенітету України вступає у свою завершальну фазу 26 січня 1924 р., коли відбувся II з'їзд Рад СРСР, який остаточно затвердив першу Конституцію Радянського Союзу. У ній було окреслено коло питань, що належали до компетенції вищих органів влади СРСР: зовнішня політика, кордони, збройні сили, транспорт, зв'язок, планування господарства, оголошення війни і підписання миру. Формально кожна

республіка мала право виходу з СРСР, але механізму такого виходу так і не було розроблено. Тому, не змінюючи своєї зовнішньої форми, «союз республік» фактично перетворився на жорстко централізовану, унітарну державу. У травні 1925 р. завершується процес входження України до складу СРСР. IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції УСРР, у якому було законодавчо закріплено вступ Радянської України до Радянського Союзу.

Остаточна ліквідація державного суверенітету України відбулася не в момент утворення СРСР (грудень 1922 р.), а дещо пізніше і пов'язана головним чином з прийняттям нового тексту Конституції УСРР. Проте втрата незалежності, перетворення України на маріонеткову державу не означали цілковитої ліквідації завоювань українського народу, тотальної руйнації атрибутів державності. Про це свідчать визнання територіальної цілісності України, існування в республіці власного адміністративного центру та державного апарату, надання певних прав компактно проживаючим національним меншинам та ін. Модель СРСР була своєрідною формулою компромісу між силами централізму та унітаризму, лідером і основним стрижнем яких була більшовицька партія, і силами децентралізації – національними рухами⁷.

Ось як обґрунтовує значимість історії цих відносин, що є необхідною для кращого їх розуміння, відома українська письменниця О. Забужко: «це війна, яка йде за рахунок того, хто продасть світові красивішу і переконливішу історію. А ми її навіть не починали ще варити. Навіть не усвідомили ще її необхідності. Навпаки – доводиться читати абсолютні дурниці: “Забудьмо зараз історію, думаймо про майбутнє”. Майбутнього ще немає. Майбутнє не існує. Його можна прогнозувати, планувати, його потрібно конструювати, але спираючись на те, що є. В реальності існує теперішність, котра є результатом отих самих довжелезних “хвостів”. Якщо ви ними не володієте, ви можете в кращому разі ковтати те, що для вас зварили дорослі дяді».

Письменниця наголошує на тому, що історія є необхідним чинником, запорукою вирішення конфлікту між Україною і Росією, а саме історія українсько-російських в відносин 1919–1922 років. «Краще знаючи історію, яка не буде перероблена так, як вигідно тій чи іншій країні, – ось це послужить першою сходинкою, першим етапом до вирішення конфлікту і налагодження подальших стосунків»⁸, – так говорить письменниця у своїй книзі, яка присвячена подіям Євромайдану та АТО.

Слід зазначити, що положення щодо утворення СРСР і входження до складу УСРР з формально-юридичної точки зору не припинили її міжнародної правосуб'єктності, позаяк УСРР у Союзній державі формально зберегла свій суверенітет, отримавши конституційно затверджене право на вихід з СРСР, що посприяло отриманню Україною статусу повноправного суб'єкта міжнародного права після проголошення державної незалежності у 1991 році.

Таким чином, ми сподіваємося, що українське суспільство вже дозріло до розуміння того, що вміння домовлятися – це природна якість, яка взагалі може стати «рятувальним кругом» у вирішенні конфліктної ситуації мирним шляхом як для будь-якої суспільної організації, так і для країни в цілому.

Існує Європейський кодекс поведінки медіаторів – звід етичних правил посередників, розроблений групою професійних медіаторів за підтримки Європейської комісії.

У багатьох випадках, якщо люди можуть вирішити проблему шляхом обговорення і переговорів, вони досягнуть швидкого і кращого результату, ніж у протистоянні або судовому розгляді.

Отже, медіація – це процес урегулювання конфлікту між двома конфліктуючими сторонами за участю третьої нейтральної сторони. За допомогою медіації досягається вирішення конфлікту на добровільній і рівноправній основі, що однаково влаштовує заінтересовану сторону.

¹ Церковна В. Г. Становлення однопартійної системи в Радянській Україні (1919–1922 рр.) / В. Г. Церковна // Науковий вісник Ізмайльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 1998. – Вип. 3. – С. 253–260.

² Терен В. Україна сьогодні і завтра / В. Терен, Ю. Чмир // Розбудова держави. – 1994. – № 1. – С. 43–56.

³ Аржаковський А. Розбрат України з Росією: стратегія виходу з піке / А. Аржаковський // Погляд з Європи. – Х. : Віват, 2015. – 256 с.

⁴ Яковенко Н. Л. Європейська політика сусідства : роль та місце України : моногр. / Н. Л. Яковенко, В. В. Халаджи. – К. : Науковий світ, 2012. – 218 с.

⁵ Копиленко О. Українсько-російські відносини 1919–1922 рр. / О. Копиленко // «Сто днів» Центральної Ради. – К., 1992. – С. 148–152.

⁶ Дорошко М. С. Номенклатура : Керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.) : моногр. / М. С. Дорошко. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 368 с.

⁷ Клименко М. М. Народний суверенітет, як основа адміністративно-правової реформи в Україні: навч. посіб. / М. М. Клименко ; за заг. ред. В. П. Петкова. – К. : Дакор, 2011. – 168 с.

⁸ Забужко О. С. Літопис самовидців: дев'ять місяців українського спротиву / О. С. Забужко. – К. : Комора, 2014. – 312 с.

Резюме

Прокопенко І. П., Довгалик В. С. Правові аспекти українсько-російських відносин 1919–1922 рр. Втрата українського суверенітету.

Стаття присвячена дослідженню правових аспектів відносин між Україною та Росією. Українсько-російські відносини належать до доленосних чинників вітчизняної історії. Ці відносини означені неодноразовим нищенням української державності, мови, культури, часто переростали у відверту конфронтацію і навіть збройну боротьбу. Найбільш прикорм в українсько-російських відносинах було те, що ні росіяни, ні українці до цього часу не змогли використати для загального добра ті блага,

Теорія та історія держави і права. Філософія права

які об'єктивно були закладені історією в етнокультурному розвитку та геополітичному становленні обох народів. Головною перешкодою на цьому шляху був, як відомо, російський імперіалізм як у царському, так і в радянському варіанті. Це питання є актуальним сьогодні, коли дві країни перебувають у досить складних відносинах, при яких досить важко досягти взаємного компромісу.

Ключові слова: українсько-російські міждержавні відносини, суверенітет, незалежність, державність, національна держава, автономія.

Резюме

Прокопенко І. П., Довгалиук В. С. Правовые аспекты украинско-российских отношений 1919–1922 гг. Потеря украинского суверенитета.

Статья посвящена исследованию правовых аспектов отношений между Украиной и Россией. Украинско-российские отношения относятся к судьбоносным факторам отечественной истории. Эти отношения отмечены неоднократным уничтожением украинской государственности, языка, культуры, часто перерастали в открытую конфронтацию и даже вооруженную борьбу. Самым обидным в украинско-российских отношениях было то, что ни русские, ни украинцы до этого времени не смогли использовать для общего блага те блага, которые объективно были заложены историей в этнокультурном развитии и геополитическом положении обоих народов. Главным препятствием на этом пути был, как известно, российский империализм как в царском, так и в советском варианте. Этот вопрос является актуальным сегодня, когда две страны находятся в довольно сложных отношениях, при которых достаточно трудно достичь взаимного компромисса.

Ключевые слова: украинско-российские межгосударственные отношения, независимость, суверенитет, государственность, национальное государство, национальные интересы, автономия.

Summary

Prokopenko I., Dovgalyuk V. Legal aspects of Ukrainian-Russian relations 1919–1922 years. Loss of Ukrainian sovereignty.

The article is devoted research of legal aspects of relations between Ukraine and Russia. Ukrainian-Russian relations are crucial factors of Russian history. These relations are marked by repeated destruction of the Ukrainian statehood, language, culture, often degenerating into outright confrontation and even armed struggle. Most offensive in Ukrainian-Russian relations was the fact that neither the Russians nor the Ukrainians before this time are unable to use for the common good the benefits were objectively inherent in ethno-cultural history of development and geopolitical situation of both Nations. The main obstacle on this way was, as you know, Russian imperialism both in tsarist and Soviet version. This question is quite relevant for today, when the two countries are quite complex relations in which it is difficult to reach mutual compromise.

Key words: Ukrainian-Russian interstate relations, sovereignty, independents, statehood, national state, autonomy.